

ДЕМОГРАФСКО РАЗВИТИЕ НА КАРЛОВО, СОПОТ, КАЛОФЕР И АДЖАР ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО



Венцислав Мучинов,

Проучването на миналото на градовете в българските земи отдавна привлича интереса на родните изследователи – както на местните краеведи и общественици, така и на представителите на академичната наука. В резултат на това през десетилетията от края на XIX до началото на XXI в. редица български градове се сдобиват със свои истории, в които на възрожденската епоха е отделено подобаващо внимание. Трябва обаче да се отчете, че в голяма част от публикуваните проучвания авторите акцентират основно върху настъпващите през Възраждането обществено-икономически промени в градовете и участието на местното българско население в просветното, църковното и освободителното движение, докато изясняването на проблемите, свързани с демографското развитие, остава на второстепенен план или въобще не засяга. Именно поради това е необходимо активизиране на усилията за проучване на демографското минало на българските градове през възрожденската епоха, тъй като изследванията в тази област биха допринесли за по-детайлно разкриване както на общите насоки, така и на спецификите в социално-икономическото и културно-духовното развитие на населението, обитаващо градските средища в българските земи под османска власт през XVIII–XIX в.

Принос в тази насока представлява настоящата статия, в която се проследява демографското развитие на четири значими за българското национално развитие през Възраждането градски средища – Карлово, Сопот,

Калофер и Аджар (дн. с. Свежен), разположени в североизточната част на обширната Пловдивска каза (вж. Карта 1)¹. Анализират се основните фактори за икономическото и демографското развитие на посочените селища през XIX в. и се очертават последствията, които нанася върху този процес Руско-турската освободителна война от 1877–1878 г. За целите на изследването се използват извори от разнообразен произход – материали от тогавашната българска и гръцка книжнина и периодичен печат; спомени на български възрожденски дейци; сведения от чуждестранни дипломати, пътешественици и изследователи; статистически данни от първите български следосвобожденски преброявания; и др. Ценни сведения по темата се извличат и от досегашните проучвания за миналото на четирите селища, сред които трябва да се отбележат публикациите на Н. Начов за Калофер, на Хр. Фъргов, В. Александров и Ив. Унджиев за Карлово, на И. Пенков, Ц. Петров и Цв. Павловска за Сопот, на Хр. Николов за Аджар (Свежен), и др.²

На първо място в статията ще се разгледа историко-демографското развитие на **гр. Карлово** – център на пловдивската нахия Гъопса, обхващаща едноименната историко-географска покрайнина по горното поречие на р.

¹ В статията не се разглеждат други две значими градски средища в северната част на Пловдивската каза – Копривщица и Клисурска, тъй като тяхното демографско развитие през Възраждането вече е проследено и анализирано в отделна публикация – вж.: **Мучинов, В., М. Левкова-Мучинова.** Демографско развитие през Възраждането на Панагюрище, Копривщица и Клисурска – средища на Априлското въстание от 1876 г. в Средногорието. // *Априлското въстание 1876 година в съдбата на българския народ. Сборник с доклади и съобщения от Национална конференция „Априлското въстание 1876 г. в съдбата на българския народ“, Панагюрище, 14–15 април 2016 г.* Панагюрище, 2017, 36–51.

² **Начов, Н.** Калофер в миналото 1707–1877. София, 1927 (Второ издание. София, 1990); **Фъргов, Хр.** Карлово. Минало, сегашно и бъдеще. София, 1931 (Второ издание. Карлово, 1995); **Александров, В.** Из историята на град Карлово. Стопански, културни, благоустройствени, просветни и други придобивки от 1903 до 1934 година. София, 1938; **Пенков, И.** Стопанско-географска характеристика на Вазовград, родният град на Иван Вазов. София, 1950 (отпечатък от: Иван Вазов. Сборник по случай сто години от рождението му. София, 1950, 217–257); **Унджиев, Ив.** Карлово. История на града до Освобождението. София, 1962; **Петров, Ц.** Сопот през Възраждането. Варна, 1986; **Павловска, Цв.** Възрожденският Сопот. Пловдив, 1987; **Николов, Хр.** Свежен. Краеведски очерк. Пловдив, 2002; и др.

Стряма³. Градът е разположен в северната част на Стремската котловина, в подножието на Стара планина. Османският град възниква през XV в. в близост до средновековното българско селище Сушица⁴. От ключово значение за по-нататъшното развитие на Карлово е превръщането на малкото селище във вакъф, основан през 1496 г. от видния османски сановник Карлъоглу Али бей, чието име впоследствие се пренася и върху самия град⁵. Вакъфският статут благоприятства постепенното разрастване на Карлово през следващото XVI-то столетие и утвърждаването му като административен, икономически и пазарен център на селищата в Стремската котловина, включени в състава на новосформираната нахия Гьопса⁶. Възходящото стопанско развитие на Карлово през XVI–XVIII в. стимулира концентрирането в града на население от

³ Нахия Гьопса е разположена в северната част на Пловдивската каза, като в своите предели, освен Стремската котловина и заобикалящите я планински масиви, включва и някои селища, разположени по южните склонове на Средна гора и в северните покрайнини на Пловдивското поле. През третата четвърт на XIX в. южната граница на нахията достига до землището на с. Кара Топрак (дн. Черноземен). В тези си предели нахията включва общо 58 населени места, включително градовете Карлово, Сопот, Клисуре и Калофер. Вж. по-подробно: Народнонаселението на Пловдивския санджак. Пловдивска епархия. // *Летоструй*, г. II, 1870, 74–75; **Мучинов, В.** Демографско развитие на Пловдивския санджак през XIX век (до 1878 г.). Дисертация. София, 2009, 93–109.

⁴ За средновековното селище Сушица вж. информацията, публикувана в: Карлово – енциклопедичен речник. Състав. **К. Власев, Т. Тодоров, В. Димитров.** Карлово, 2005, 108–110. Според местните краеведи след османското завоевание на региона в Сушица са заселени мюсюлмански колонисти, докато по-голямата част от старото християнско население е принудено да се изсели няколко километра на юг, където си построява ново селище под името Шахън или Шан махале. До началото на XIX в. Шахън махале е отделена от Карлово и едва през 40-те години на века двете се съединяват в едно селище. Вж.: **Попович, Р.** Историко-географски очерк за Карлово. // **Снегаров, Ив.** Принос към биографията на Райно Попович. София, 1959, 219–221; **Фъргов, Хр.** Карлово. Минало, сегашно и бъдеще, 16–18; **Александров, В.** Из историята на град Карлово, 105–109; **Унджиев, Ив.** Карлово, 19–33; **Попов, Д.** Архитектурното наследство на Карлово. София, 1967, 9–10.

⁵ **Кийл, М.** Карлово. // **Кийл, М.** България под османска власт. Събрани съчинения. Състав. М. Баръмова, Г. Бойков, М. Кипровска. София, 2017, 725–726. По-подробно за личността на Карлъоглу Али бей и за ролята на основания от него вакъф за развитието на гр. Карлово вж.: **Boykov, G.** Karlızâde 'Ali Bey: An Ottoman Dignitary's Pious Endowment and the Emergence of the Town of Karlova in Central Bulgaria. // *Journal of Turkish Studies*, 2013, 39, 247–267; **Бойков, Г.** Град Карлово и карловският вакъф. // *История*, 2018, 5, 461–496.

⁶ **Бойков, Г.** Град Карлово, 479–480.

разнороден етнически и религиозен произход (предимно турци и българи, а впоследствие и евреи)⁷. За нарастване на числеността на карловското население в края на XVIII и началото на XIX в. допринася и фактът, че градът успява да се съхрани по време на кърджалийските размирици. Нещо повече – в него търсят спасение жителите на Калофер и на селата от цялата Стремска котловина, чиито селища са опустошени и опожарени. Затова и голяма част от тях остават за постоянно в Карлово⁸. Въпреки че през този период са засвидетелствани и някои изселвания на българи по посока на Бесарабия⁹, безспорно обемът на заселванията надвишава значително този на изселванията.

В *Таблица 1* са обобщени наличните данни, отнасящи се до числеността на обитаващото Карлово население през периода 1819–1884 г., чиито стойности варират между 5 000 и 10 000 души.

*Таблица 1**

Обща численост на населението, обитаващо Карлово в периода 1819–1884 г.

години	1819	1835	1841	1843	1856	1871	1877	1884
брой	5 000	8 000	5 000	6 000	10 000	9 000	9 500	7 545

* *Източник: Априлов, В.* Денница ново-болгарского образования. Часть первая. Одесса, 1841, 110–111; *Фотинов, К.* Общее землеописание вкратце за сичката земля преведено от греческий на славеноболгарский язык. Смирна, 1843, 90–91; *Икономов, Г.* Кратко землеописание. Естествено-матиматическо и гражданско. Букурещ, 1856, с. 31; Списък на населените места в Царство България от Освобождението (1879) до 1910 година (сравнителен

⁷ Българските градове през Възраждането. Историческо, социологическо и политологическо изследване. Под научното ръководство на д-р **И. Янкова** и проф. **М. Семов**. Ч. I. София, 2004, 232–235. Според Ц. Керен първите сведения за наличието на евреи в Карлово са от края на XVIII в. Вж.: **Керен, Ц.** Съдбата на еврейските общности в Казанлък и Стара Загора по време на Руско-турската война от 1877–1878 г. // *Историческо бъдеще*, 2007, 1–2, с. 203.

⁸ **Иречек, К.** Пътувания по България. Превод от чешки Ст. Аргиров. Под ред. на Е. Бужашки и В. Велков. София, 1974, с. 424; **Фъргов, Хр.** Карлово, 20–21; **Попов, Д.** Архитектурното наследство на Карлово, с. 10; **Ненов, Т.** Карлово – Сопот. София, 1972, 10–16.

⁹ **Дундаров, Ив., В. Пелин.** Грамотите на молдовските князе за приемането и настаняването на българи в Молдова през 1790–1810 г. Ямбол, 2005, 113–118.

историко-етнографски преглед). София, 1921, с. 240; **Константин Иконом**. Наръчник за Пловдивската епархия или нейното описание. // *Известия на Българското географско дружество*, 1935, III, с. 197; **Михов, Н.** Населението на Турция и България през XVIII и XIX век. Библиографски издирвания със статистически и етнографски данни. Т. II. София, 1924, с. 151; Т. IV. София, 1935, с. 270; **Унджиев, Ив.** Карлово. История на града до Освобождението. София, 1962, 37–38; Чужди пътеписи за Балканите. Т. II: Маджарски пътеписи за Балканите XVI–XIX в. Подбор, превод и коментар **П. Миятев**. София, 1976, с. 68; **Каниц, Ф.** Дунавска България и Балканът. Историко-географско-етнографски пътеписни проучвания от 1860 до 1879 г. Т. II. София, 1997, с. 154.

Изнесените данни очертават няколко етапа в динамиката на числеността на карловското население през XIX в. В периода от второто десетилетие на XIX в. до средата на 30-те години на века се очертава една ясно изразена възходяща тенденция, благодарение на която броят на жителите на града нараства 1,6 пъти и от 5 000 достига до 8 000 души. Впоследствие се наблюдава определен спад, в резултат на който числеността на карловското население се връща до първоначалната си стойност от 5 000 души. Причина за констатирания спад е чумната епидемия от 1837–1838 г., която увеличава значително смъртността и принуждава карловци да се разпръснат към близките планински местности¹⁰. След преодоляването на последиците от тази епидемия и завръщането на част от забягналите жители, населението на Карлово отново започва да нараства с бързи темпове. В периода от началото на 40-те до средата на 50-те години на XIX в. броят на местните жители се увеличава два пъти – от 5 000 на 10 000 души.

Върху очертаната през тези две десетилетия възходяща тенденция най-силно въздействие оказва значителното издигане на Карлово в стопанско отношение¹¹. Създаването на по-добри условия за стопански напредък в Османската империя след издаването на Гюлханския хатишериф през 1839 г. се отразява благотворно и на карловската икономика. Предприемчивите местни

¹⁰ **Гандев, Хр.** Към изучаването на „чумавите времена“. // **Гандев, Хр.** Проблеми на Българското възраждане. София, 1976, с. 540.

¹¹ Още в началото на XIX в. пловдивският свещено-иконом Константин отчита наличието на различни работилници в градчето, в които се произвеждат розово масло, барут и вълнени платове. Вж.: **Константин Иконом**. Наръчник за Пловдивската епархия или нейното описание. Преведе от гръцкия оригинал д-р М. Апостолидис. // *Известия на Българското географско дружество*, 1935, III, с. 197.

жители, на чийто „промишлен дух“ се възхищава д-р Ив. Богоров в средата на века, бързо успяват да превърнат Карлово в „един от най-ръкоделните градове в турско“¹². В Карлово се развиват редица занаяти, но като основен поминък на населението до Освобождението се оформя гайтанджийството (по производство на гайтан градът заема водещо място в Империята). Голямо значение в икономическия живот има и производството на розово масло, като по този показател Карловско дори изпреварва Казанлъшко в годините преди Освобождението. Чрез розовото масло Карлово и карловци поддържат търговски връзки с почти цяла Европа¹³.

Именно бурното за стандартите на Османската империя икономическо развитие съдейства за значителното увеличаване на населението на града към средата на XIX в. най-вече посредством притока на хора от селата в нахията, а и от други региони на Империята. Същевременно някои от забогателите търговци и предприемачи се изселват по посока на Дунавските княжества, Русия и други страни, където намират по-широко поле за стопанска изява¹⁴.

¹² В своята „Кратка география“ от 1851 г. Ив. Богоров характеризира Карлово като фабричен град до полите на Балкана, като част от неговите жители – турци, българи и евреи, се занимават с търговия по Влашко, а останалите – с различни занаяти и най-вече с гайтанджийство. Вж.: **Андреев, И.** (Ив. Богоров). Кратка география математическа, физическа и политическа. Букурещ, 1851, 186–187.

¹³ Ф. Каниц отбелязва, че в Карлово се запознава с много млади търговци, които пътуват в европейските страни, познават Виена и Париж, говорят задоволително немски или френски език и поддържат оживени търговски връзки с Цариград, Пловдив и София. Вж.: **Каниц, Ф.** Дунавска България и Балканът. Историко-географско-етнографски пътеписни проучвания от 1860 до 1879 г. Т. II. София, 1997, с. 154. По-подробно за стопанското развитие на Карлово през Възраждането вж.: **Фъргов, Хр.** Карлово, 18–21; **Александров, В.** Из историята на град Карлово, 77–100; **Тодоров, Н.** Из историята на Карловското абаджийство и гайтанджийство (30–70-те години на XIX в.). // *Известия на Института Ботев–Левски*, 1959, 3, 141–153; **Унджиев, Ив.** Карлово, 39–80; **Попов, Д.** Архитектурното наследство на Карлово, 10–11; **Ненов, Т.** Карлово – Сопот, 15–17; *Българските градове през Възраждането*, I, 235–248.

¹⁴ Такива са например братята Евлоги и Христо Георгиеви, които се издигат като едни от най-големите търговци, банкери и земевладелци в Румъния през втората половина на XIX в. Братя Георгиеви участват активно в обществено-политическия живот на българската емиграция и се проявяват като щедри дарители, завещавайки значителни суми за развитието на българското образователно дело. Вж.: *История на България. Т. V: Българско възраждане (XVIII – средата на XIX век)*. Издателство на БАН. София, 1985, 280–282; *Кой кой е сред българите XV–XIX в. 501 имена от епохата на османското владичество*. Ред. **Ил. Тодев**. София,

Изселванията се провокират и от разпространеното разбойничество, с което местните власти не могат или не искат да се справят.

Тези активни миграционни процеси продължават и през третата четвърт на XIX в., стимулирани от настъпващите промени в икономическата обстановка в региона. Известно е, че силната конкуренция на по-евтините европейски индустриални стоки след Кримската война довежда до разоряване на част от дребните и средните занаятчии в подбалканските селища, включително и в Карлово, което принуждава засегнатите лица да потърсят препитание в други региони на Османската империя¹⁵. Изселванията допринасят за констатираните колебания в числеността на карловското население през 50-те–70-те години на XIX в., но като цяло чак до навечерието на Освобождението градът запазва един стабилен брой жители от порядъка на 9 000–10 000 души¹⁶.

Освен динамиката в броя на населението, обитаващо Карлово през XIX в., от важно значение е и настъпващата през този период сериозна промяна в неговата етническа и религиозна структура. В началото на XIX в. българите християни представляват едва 1/4 от общия брой жители на града, а турският елемент е преобладаващ в Карлово¹⁷. Само няколко десетилетия по-късно това съотношение е коренно променено. В навечерието на Освобождението българите вече съставляват над 3/4 от карловското население, а останалите

2000, 65–67; **Глушков, Хр.** Евлогий и Христо Георгиеви. Живот и дейност. Второ издание. Карлово, 2014.

¹⁵ **Тодоров, Н.** Из историята на Карловското абаджийство и гайтанджийство, 147–151; **Унджиев, Ив.** Карлово, 161–162; **Гандев, Хр.** Към историята на промишления капитализъм у нас през Възраждането. // **Гандев, Хр.** Проблеми на Българското възраждане. София, 1976, 453–454.

¹⁶ Трябва да се отбележи, че във възрожденския периодичен печат и в краеведската литература се срещат и твърдения за по-голяма численост на карловското население през този период, достигаща до 12 000–15 000 души. Вж.: Народонаселието на Пловдивския санджак. Пловдивска епархия. // *Летоструй*, г. II, 1870, с. 75; **Андреев, И.** (Ив. Богоров). Кратка география, 186–187; **Гранитски, А. П.** Търговско ръководство за тръгувание, промишленост, мореплаване и за търговски делания. Цариград, 1858, с. 496; **Фъргов, Хр.** Карлово, с. 20; **Александров, В.** Из историята на град Карлово, с. 112. Тези високи стойности обаче не се потвърждават от другите източници от епохата.

¹⁷ **Константин Иконом.** Наръчник за Пловдивската епархия, с. 197.

жители се състоят от турци и малка еврейска общност¹⁸. По този начин Карлово се превръща в един от нагледните примери за протичащото през възрожденската епоха побългаряване на редица от османските градски средища в Тракия, Македония и Дунавската равнина¹⁹. Този процес позволява Карлово да се превърне в един от водещите центрове на българското национално движение през Възраждането – както в просветно-културната област, така и по отношение на борбите за църковна и политическа независимост²⁰.

Причините за постепенното намаляване на дела на турското население за сметка на жителите от български произход могат да се търсят в няколко основни посоки. От една страна, през изследвания период протича процес на изселване на турското население от Карлово, тласък на който дава Руско-турската война от 1828–1829 г. По време на войната през района на Карлово преминават мюсюлмански бежанци от североизточните български земи²¹, които увеличат в своето бягство на юг и представители на местното турско население. Създаденият демографски вакуум се запълва посредством притока на българи от околните села в Стремската котловина и заобикалящите я планински масиви на Стара планина и Средна гора, които намират препитание в развиващото се в Карлово занаятчийско производство²².

¹⁸ Според Ф. Каниц към началото на 70-те години на XIX в. българите обитават 1200 къщи в Карлово, турците – 300 къщи, а евреите – 50 къщи (**Каниц, Ф.** Дунавска България и Балканът, II, с. 154). В издаваното от Хр. Г. Данов сп. „Летоструй“ се посочва, че към 1872 г. броят на българските венчила (семейства) в Карлово е 1 200, като по този показател града се нарежда на трето място сред селищата в Пловдивската каза, непосредствено след Пловдив и Копривщица (*Летоструй*, г. IV, 1872, с. 85). За народностния състав на населението на гр. Карлово през Възраждането вж. също: **Унджиев, Ив.** Карлово, 37–39.

¹⁹ За този процес вж. по-подробно: **Гандев, Хр.** Фактори на Българското възраждане (1600–1830) // **Гандев, Хр.** Проблеми на Българското възраждане. София, 1976, 90–100.

²⁰ По-подробно за участието на карловските българи в просветното, църковното и национално-освободителното движение вж.: **Унджиев, Ив.** Карлово, с. 83 и сл.

²¹ **Маргос, А.** Изчезналата арменска колония в град Провадия. // *Известия на Варненското археологическо дружество*, 1963, XIV, с. 101; **Мучинов, В.** Миграционна политика на Османската империя в българските земи през XIX век (до 1878 г.). София, 2013, с. 47.

²² **Гандев, Хр.** Фактори на Българското възраждане, с. 95; **Попов, Д.** Архитектурното наследство на Карлово, с. 10, 14.

Друг значим фактор за настъпващите етно-религиозни промени представляват наблюдаваните специфики в развитието на двата основни демографски процеса, свързани с естествено движение на населението, обитаващо Карлово и района през XIX в. – раждаемостта и смъртността. Именно по-високото ниво на раждаемост сред българите християни в сравнение с това при мюсюлманското население, съчетано с по-високото ниво на смъртност сред мюсюлманите (особено по време на чумните епидемии от първата половина на века), водят до констатираната значителна промяна в етно-религиозната структура на карловското население²³.

В самия край на проучваната епоха числеността на населението на гр. Карлово бележи определен спад, причина за което са трагичните събития, които се разиграват в града през Освободителната война от 1877–1878 г. По време на „Страшното“ (окупацията на Карлово от османската армия през периода юли–декември 1877 г.) в града са избити повече от 800 души от най-видните карловски българи – първенци, учители, свещеници, търговци и пр.²⁴ Окончателното освобождаване на Карлово от руските войски от своя страна води до масово бягство на местните турци и евреи по посока на Пловдив. След края на войната по-голямата част от турското население се завръща, но не така стои въпросът с евреите. Те са изгонени обратно от карловските вдовици заради обвинението, че по време на войната са предавали бащите, мъжете и синовете им на турците и са търгували със заграбеното им имущество. По този начин се

²³ **Мучинов, В.** Демографско развитие на Пловдивския санджак, 233–282. Посочените специфики в естественото движение на населението в региона на Карлово са характерни и за останалата част от българските земи под османска власт. Вж. по-подробно по въпроса: **Щерионов, Щ.** Демографско развитие на българските земи през Възраждането. Велико Търново, 2012, 51–103.

²⁴ **Иречек, К.** Пътувания по България, с. 424. За трагичните събития в Карлово по време на войната от 1877–1878 г. вж. по-подробно: **Унджиев, Ив.** Карлово, 196–210; Карлово – енциклопедичен речник, 111–112; **Чаушева, Д.** Освобождението на Стремската долина и съдбата на населението през времето на „Страшното“. // *130 години от Руско-турската война (1877–1878 г.) и Освобождението на България*. Велико Търново, 2009, 79–87. По време на войната е унищожен и около 20 % от сградния фонд на града – вж.: **Никитин, С. А.** К вопросу об экономическом облике болгарского города времени освобождения от турецкого ига (на основе русской переписи 1879 г.). // **Никитин, С. А.** Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50–70-е годы XIX в. Москва, 1970, с. 12.

слага край на констатираното през XIX в. еврейско присъствие в етно-религиозната палитра на града²⁵.

Настъпилите промени намират отражение в данните от преброяването в Източна Румелия от 1884 г., което регистрира 7 545 жители в Карлово, от които 5 826 българи, 1 609 турци, 100 цигани и др.²⁶ След Освобождението настъпва продължителна стагнация по отношение на броя на карловското население²⁷, причините за която не могат да бъдат търсени само в събитията от 1877–1878 г.²⁸ В действителност Руско-турската война и последвалото Освобождение само засилват започналия след Кримската война процес на икономически упадък на подбалканските занаятчийски центрове като Карлово, който намира израз в активизиране на изселванията по посока както на по-големите градски центрове в страната (най-вече Пловдив и София), така и към близките турски села, напуснати от жителите им по време на войната²⁹.

²⁵ **Фъргов, Хр.** Карлово, 25–27; **Унджиев, Ив.** Карлово, 208–209; Карлово – енциклопедичен речник, 79–80, 97; **Чаушева, Д.** Освобождението на Стремската долина, с. 84. Израелският учен Ц. Керен отхвърля като неоснователни обвиненията към карловските евреи, считайки, че те са проява на характерните за епохата антисемитски настроения. Вж.: **Керен, Ц.** Съдбата на еврейските общности, 203–205.

²⁶ Списък на населените места в Царство България от Освобождението (1879) до 1910 година (сравнителен историко-етнографски преглед). София, 1921, с. 240.

²⁷ Половин век по-късно, през 30-те години на XX в., числеността на населението на гр. Карлово продължава да бъде почти толкова, колкото и в годините непосредствено след Освобождението (7 498 души според преброяването от 1934 г.). Едва през 50-те години на XX в., вследствие най-вече на форсираната индустриализация, Карлово успява да достигне и надмине констатирания в годините преди Освобождението брой на своите жители. Вж.: **Кираджиев, С.** Българските градове. Географски, стопански и културно-исторически изследвания. София, 2008, с. 153, 286, 374.

²⁸ Тезата, че събитията в Стремската долина по време на Руско-турската война от 1877–1878 г. оказват решаващо влияние за настъпилия дълготраен период на упадък на Карлово и Карловския край, който продължава от Освобождението чак до 30-те години на XX в., се налага в някои от краеведските проучвания. Вж. напр.: **Чаушева, Д.** Освобождението на Стремската долина, 85–86.

²⁹ По въпроса за настъпилия след Освобождението упадък в развитието на редица от средногорските, подбалканските и старопланинските градчета вж. по-подробно: **Попов, К.** Стопанска България през 1911 г. Статистически изследвания. // *Сборник на БАН*, 1916, VIII, ИФФО. 5, 13–14; **Данаилов, Г.** Изследвания върху демографията на България. // *Сборник на БАН*, 1930, XXIV, 28–31; **Георгиев, Г.** Преустройство на традиционната селищна система в

Само на пет километра западно от Карлово, също в подножието на Стара планина, се намира **Сопот** (Акче клисе, Бяла черква) – друго прочуто селище от епохата на Българското възраждане. През изследвания период (от началото на XIX в. до Освобождението) селището има чисто български характер, като единствено в крайните махали се срещат малък брой цигани³⁰.

Сопот търпи значителни поражения по време на кърджалийските нападения, поради което част от населението му търси спасение в Северна България или в земите отвъд р. Дунав³¹. Селището обаче бързо възстановява значението си, тъй като през второто десетилетие на XIX в. вече се отбелязва като паланка (градче), в което се намират работилници за различни стъклени съдове³².

В *Таблица 2* са обобщени наличните данни, отнасящи се до числеността на обитаващото Сопот население през периода 1819–1884 г.

*Таблица 2**

Обща численост на населението, обитаващо Сопот в периода 1819–1884 г.

години	1819	1841	1843	1851	1856	1858	1872	1884
брой	2 500	4 000	3 000	4 000	5 000	4 000	4 200	3 775

резултат на Освобождението. // *Исторически преглед*, 1977, 5-6, 113–114; **Даскалов, Р.** Българското общество 1878–1939. Т. II: Население. Общество. Култура. София, 2005, 136–138.

³⁰ **Петров, Ц.** Сопот през Възраждането, 19–29. В предшестващата проучвания период епоха Сопот има смесено население от християни и мюсюлмани, но последните изчезват още преди началото на XIX в. поради неизвестни причини; най-вероятно се изселват към близкото Карлово. Вж.: **Иречек, К.** Пътувания по България, с. 426; **Пенков, И.** Стопанско-географска характеристика на Вазовград, с. 230; **Петров, Ц.** Сопот през Възраждането, 19–27. Има обаче и автори, които напълно отхвърлят наличието на турско население в предвъзрожденския Сопот. Вж.: **Павловска, Цв.** Възрожденският Сопот, 25–31.

³¹ **Пенков, И.** Стопанско-географска характеристика на Вазовград, с. 236; **Петров, Ц.** Сопот през Възраждането, 28–29; **Павловска, Цв.** Възрожденският Сопот, 41–42; **Дундаров, Ив., В. Пелин.** Грамотите на молдовските князе, 33–36.

³² **Константин Иконом.** Наръчник за Пловдивската епархия, 197–198.

*Източник: *Летоструй*, г. IV, 1872, с. 85; **Априлов, В.** Денница ново-българскаго образования, с. 110; **Фотинов, К.** Общо землеописание, с. 90; **Андреев, И.** (Ив. Богоров). Кратка география математическа, физическа и политическа. Букурещ, 1851, с. 187; **Икономов, Г.** Кратко землеописание, 31–32; **Гранитски, А. П.** Търговско ръководство за тръгувание, промишленост, мореплавание и за търговски делания. Цариград, 1858, 496–497; Списък на населените места в Царство България, с. 442; **Константин Иконом.** Наръчник за Пловдивската епархия, 197–198.

Посочените сведения очертават една постъпателно-възходяща тенденция в динамиката на сопотското население, която, въпреки известни колебания, продължава чак до края на изследвания период (и по-точно – до Освободителната война от 1877–1878 г.). Най-силно сопотското население нараства през периода от второто десетилетие на XIX в. до средата на 50-те години на века – период, през който неговият брой се увеличава два пъти и от 2 500 достига до 5 000 души. След средата на века последва известен спад, след преодоляването на който населението на Сопот поддържа една постоянна численост от порядъка на 4 000–4 200 жители³³.

За значителното нарастване на сопотското население през периода от началото на XIX в. до средата на 50-те години на века допринасят различни фактори, сред които най-голямо значение имат тези от икономическо естество. Подобно на Карлово, и тук голямо развитие получават занаятите и търговията, най-вече гайтанджийството и добивът на розово масло³⁴. Стопанският възход съдейства за притока на българско население както от селата в нахията, така и от съседните региони. За избирането на Сопот като подходящо място за

³³ В края на 60-те и началото на 70-те години на XIX в. се тиражират и някои високи стойности за числеността на сопотските жители от порядъка на 6 000–8 000 души (вж.: Народонаселението на Пловдивския санджак. Пловдивска епархия. // *Летоструй*, г. II, 1870, 74–75; *Право*, г. V, бр. 14, 1 юни 1870). Тези твърде високи стойности се възприемат от някои местни изследователи. Вж.: **Петров, Ц.** Сопот през Възраждането, 30–31.

³⁴ Стопанският разцвет дава повод селището да бъде наричано „Кючук (Малък) Манчестър” или „Герджик (гиздав, хубав) Сопот”. По-подробно за развитието на занаятите и търговията в Сопот през Възраждането вж.: **Пенков, И.** Стопанско-географска характеристика на Вазовград, 246–250; **Павловска, Цв.** Възрожденският Сопот, 73–118.

заселване от преселниците-българи влияние оказва и чисто българският характер на селището³⁵.

Увеличаването на сопотското население през XIX в. се извършва при наличието на редица неблагоприятни фактори от обществено-политически, епидемиологичен и природо-географски характер. Чумните епидемии и турските репресии по време и след руско-турските войни от първата половина на XIX в. предизвикват изселване на част от сопотските жители по посока на по-големите градски средища в Северна България, Тракия, Дунавските княжества, Бесарабия и Южна Русия. Други се изселват от Сопот поради търговски съображения или поради липсата на достатъчно възможности за стопанска и обществена изява³⁶.

Този процес придобива по-големи размери след Кримската война от 1853–1856 г. и довежда до известен спад в числеността на сопотското население. Изселванията през третата четвърт на века се провокират както от започналия след Кримската война упадък на някои традиционни за Сопот занаяти, изложени на ударите на фабричната конкуренция, така и от неуспешните опити на властите да се справят с ширещото се разбойничество³⁷. Въпреки констатираните колебания в демографското развитие на Сопот през третата четвърт на XIX в. именно през този период селището получава официален градски статут от страна на османската власт³⁸.

³⁵ **Петров, Ц.** Сопот през Възраждането, с. 28; **Павловска, Цв.** Възрожденският Сопот, 52–53.

³⁶ **Петров, Ц.** Сопот през Възраждането, 28–29; **Павловска, Цв.** Възрожденският Сопот, 42–52.

³⁷ Държавен архив – Пловдив. ЧП 14: **Кепов, Ив.** Из миналото на Пловдивския санджак. Ръкопис, л. 30; *Дунавски лебед*, г. I, бр. 39, 27 юни 1871; Документи за българската история: Т. I: Архив на Найдено Геров. Ч. I (1857–1870). Под ред. на **М. Г. Попруженко**. София, 1931, с. 144–147; **Павловска, Цв.** Възрожденският Сопот, 43–47, 53–54.

³⁸ Най-вероятно промяната на административния статут на Сопот е извършена към края на 60-те и началото на 70-те години на XIX в., когато османската власт предоставя градски статут и на редица други селища в Пловдивския санджак, като Панагюрище, Копривщица, Клисурса и др. Вж. по въпроса: **Мучинов, В., М. Левкова-Мучинова.** Демографско развитие през Възраждането на Панагюрище, Копривщица и Клисурса, с. 39, 42, 44; **Мучинов, В.** Урбанизацията в Пловдивския санджак през третата четвърт на XIX век. // *Годишник на Регионален исторически музей – Пловдив. Кн. XI: Сборник с доклади от Национална научна конференция „Пловдив през втората половина на XIX и XX век – общество, личности,*

Нов спад в числеността на населението на Сопот настъпва в самия край на изследвания период. Както и в случая с Карлово, така и тук, причина за този спад са събитията по време на Освободителната война. През юли 1877 г. Сопот е опожарен и разграбен от редовната турска войска и от башибозука³⁹, но заради организираната отбрана и изтегляне на населението към Балкана жертвите не са толкова големи, както в съседното Карлово, като не са повече от 60–70 души⁴⁰. Част от избягалите на север от Балкана сопотчани обаче след края на войната не се завръщат в родното си място, а се установяват за постоянно в различните селища в Северна България и Румъния⁴¹.

Тези събития естествено водят до намаляване на числеността на жителите на Сопот, които наброяват 3 775 души според преброяването в Източна Румелия от 1884 г.⁴² Но това е процес, който е характерен за жителите на повечето тракийски селища, попаднали в епицентъра на бойните действия по време на Освободителната война и да се говори за „демографска трагедия“ в случая е твърде пресилено⁴³. По-скоро войната и последвалото Освобождение задълбочават започналите след Кримската война значителни стопански и обществени промени, водещи до разоряването на занаятите и до оформянето на

местна власт“, проведена на 8 и 9 юни 2017 г. в гр. Пловдив. Пловдив, 2017, с. 17 и цитираната там литература. Въпреки настъпилата промяна в административния статут на Сопот, чак до Освобождението във възрожденските извори и книжнина селището продължава традиционно да се обозначава предимно като „село“. Вж.: **Павловска, Цв.** Възрожденският Сопот, 48–49.

³⁹ Според данните на Руското гражданско управление по време на войната е унищожен около 40 % от сградния фонд на Сопот. Вж.: **Никитин, С. А.** К вопросу об экономическом облике, с. 12.

⁴⁰ Действителният брой на жертвите по време на тези събития е установен от Цв. Павловска. Тя отхвърля като доста преувеличени данните на Г. Димитров, който говори за жертви от порядъка на 700–800 души и на Е. Дейкова, според която те са около 200 души. Вж.: **Павловска, Цв.** Възрожденският Сопот, 314–332.

⁴¹ **Павловска, Цв.** Възрожденският Сопот, 332–333.

⁴² Списък на населените места в Царство България, с. 442.

⁴³ Така например според Ц. Петров по време на Освободителната война Сопот преживява „истинска демографска трагедия“, тъй като загубва повече от половината от населението си. Авторът обаче приема, че числеността на сопотското население преди Освободителната война е 8 000 души – стойност, която е твърде далеч от реалните параметри на този показател. Вж.: **Петров, Ц.** Сопот през Възраждането, 30–31.

един силен изселнически процес, който достига още по-големи размери в последвалата историческа епоха.

Друго значително селище в пловдивската нахия Гьопса е **Калофер**, намиращо се в нейната най-източна част, в непосредствена близост до границата с Казанлъшката каза⁴⁴. Селището е основано след османското завоевание, като жителите му са разполагали с известни привилегии като дервентджии, които отговаряли за безопасността на подбалканския път, свързващ Казанлък с Карлово и София⁴⁵. Счита се, че въпросните привилегии са една от основните причини селището да остане изцяло християнско през османската епоха⁴⁶.

През Възраждането Калофер се оформя като значителен занаятчийски и търговски център, който играе и важна културно-просветна роля за българското население от околните райони. Богатствата на „Алтън Калофер“ обаче предизвикват неколкочкратното му разграбване и опожаряване от кърджалиите в края на XVIII и началото на XIX в. Според К. Иречек такива нападения стават през 1799 и 1804 г.⁴⁷ Те естествено довеждат до определен спад в числеността на

⁴⁴ По време на османската власт Калофер, поради граничното си местоположение между Пловдивската и Казанлъшката каза, променя своята административна принадлежност. От „Наръчника“ на свещено-иконом Константин става ясно, че в началото на XIX в. селището се намира в рамките на Казанлъшката каза. Вж.: **Константин Иконом**. Наръчник за Пловдивската епархия, с. 197. Впоследствие то отново попада трайно в състава на Пловдивската каза.

⁴⁵ **Иречек, К.** Пътувания по България, 433–434. Според К. Йорданов първите данни в османските регистри за съществуването на Калофер се съдържат в подробния тимарски регистър от 1516 г., където е записано, че жителите му охраняват подбалканския път от Акча Казанлък през Гьопса за София. Вж.: **Йорданов, К.** Девентджийството в района на Стара планина и Предбалкана през XVI век. // *Известия на Регионален исторически музей – Габрово. Т. II за 2014 г.* Фабер, 2015, 177–178.

⁴⁶ Според Н. Начов в годините преди Освобождението единствено в долния край на Калофер има до 40 колиби на цигани мюсюлмани, неизвестно откъде и кога преселени тук. Вж.: **Начов, Н.** Калофер в миналото. Кн. I. Второ издание. София, 1990, 113–118.

⁴⁷ **Иречек, К.** Пътувания по България, с. 434.

калоферското население⁴⁸, част от което се насочва към други части на Османската империя или към земите на север от Дунава⁴⁹.

Благодарение на предприемчивостта и на търговския нюх на своите жители обаче селището сравнително бързо се съвзема от удара. През XIX в., след преодоляването на размириците, Калофер достига забележително за стандартите на Османската империя стопанско развитие. В *Таблица 3* са обобщени наличните данни за числеността на калоферското население през изследвания период.

*Таблица 3**

**Обща численост на населението, обитаващо Калофер в периода
1819–1884 г.**

години	1819	1841	1843	1851	1854	1856	1858	1861
брой	3 000	6 000	5 000	6 000	5 000	5 000	6 000	7 500

години	1871	1875	1884
брой	7 000	7 000	3 928

⁴⁸ Този факт се отчита от тогавашните автори, като пловдивския свещено-иконом Константин, който в своя „Наръчник“ от 1819 г. пише, че тази паланка (Калофер) е била преди по-голяма, но и тя била опожарена от разбойниците. Възстановеният след тези събития Калофер наброява едва 500–600 семейства, всичките християни. Вж.: **Константин Иконом**. Наръчник за Пловдивската епархия, с. 197.

⁴⁹ В грамота на молдовския княз Константин Ипсиланти от 1800 г. се посочва, че 63 българи от Калофер, спасявайки се от турските безчинства в родните си места, пристигат бедни, голи и боси, лишени от най-необходимото, в земите на Княжество Молдова. Те подават прошение да им бъде разрешено да се заселят в търговския град Кишинев. С въпросната грамота молбата им е удовлетворена. През следващата 1801 г. с нова грамота на молдовския княз е разрешено на още 26 българи от Калофер да се заселят в Кишинев. Заселвания на калоферци тук са регистрирани и през 1804 г. Вж.: **Дундаров, Ив., В. Пелин**. Грамотите на молдовските князе, 25–32, 113–118.

**Източник: Цариградски вестник, г. III, бр. 100, 13 септ. 1852; Източно време, г. II, бр. 33, 27 септ. 1875; Летоструй, г. IV, 1872, с. 85; Априлов, В. Денница ново-българского образования, 114–116; Фотинов, К. Общо землеописание, 89–90; Андреев, И. (Ив. Богоров). Кратка география, с. 186; Икономов, Г. Кратко землеописание, с. 32; Гранитски, А. П. Търговско ръководство, с. 495; Списък на населените места в Царство България, с. 223; Начов, Н. Калофер в миналото, 69–79; Константин Иконом. Наръчник за Пловдивската епархия, с. 197; Михов, Н. Населението на Турция и България през XVIII и XIX век, II, с. 151; Т. IV, с. 141, 143, 227; Каниц, Ф. Дунавска България и Балканът, II, с. 144; Американски пътеписи за България през XIX век. Състав. Ф. Шашко, Б. Гринберг, Р. Генов. София, 2001, с. 43.*

Изнесените данни очертават една трайна постъпателно-възходяща тенденция, която, въпреки някои колебания, характеризира целия изследван период (от началото на XIX в. до Освободителната война от 1877–1878 г.). Особено изразена е тази тенденция в периода от второто десетилетие на XIX в. до началото на 50-те години на века – период, през който населението на Калофер увеличава два пъти своя брой и от 3 000 достига 6 000 души. Впоследствие, през 50-те години на века, настъпва известен спад в числеността на местните жители, който обаче е сравнително бързо преодолян и временно нарушената възходяща тенденция в динамиката на калоферското население е възстановена. Така в навечерието на Освобождението числеността на местните жители достига стойност от около 7 000 души.

Както в ситуацията при другите подбалкански и средногорски градчета, така и в калоферския случай, изключително важна роля за нарастването на броя на населението през изследвания период изиграва икономическото развитие на селището. Калофер изживява истински стопански разцвет през XIX в., когато предприемчивите му жители го превръщат в гайтанджийско и абаджийско средище и в един от центровете на розопроизводството в Карловския регион. С изработваните висококачествени шаяци и гайтани, както и с произвежданото розово масло, калоферци въртят успешна търговия из цялата Османска империя (от Босна до Анадола), както и с Влахия, Молдова, Русия и Австрия⁵⁰.

⁵⁰ Ив. Богоров в своята „Кратка география“ от 1851 г. описва Калофер като „фабрично село“, чиито жители се занимават с търговия в Цариград или с производство на гайтан. Вж.: Андреев, И. (Ив. Богоров). Кратка география, с. 186. Ил. Блъсков по време на посещението си в Калофер през 1872 г. констатира, че мъжете в този български градец са повечето абаджии и

Същевременно бързото увеличаване на жителите през първата половина на XIX в. довежда до проблеми с осигуряването на прехраната на нарастващото население – проблем, пред който се изправят и други бързо развиващи се планински селища в региона на Пловдивския санджак, като Копривщица, Клисуря, Брацигово и др. Този проблем предизвиква мигриране на част от населението по посока най-вече на столицата Цариград, където се оформя голяма калоферска колония. Според Н. Начов около 1840 г. в османската столица има над 800 калоферски чираци, калфи и майстори (главно абаджии). Някои от по-състоятелните калоферски търговски и стопански дейци освен в Цариград се установяват и в по-големите градски центрове в Централна Европа, Дунавските княжества и Южна Русия⁵¹. Тази силна миграционна активност довежда до констатираните колебания в числеността на калоферското население, но като цяло чак до навечерието на Освобождението по отношение на този показател се запазва очертаната възходяща тенденция. Запазването на тази тенденция е възможно най-вече благодарение на продължаващия приток към Калофер на български селяни както от селата в Гьопса, така и от населените места в съседните административни единици (предимно от Казанлъшката и Чирпанската каза). Възходящото икономическо и демографско развитие на Калофер през XIX в. намира признание в официалното предоставяне на градски статут на селището от страна на османската власт към края на 60-те и началото на 70-те години на столетието⁵².

По време на Априлското въстание от 1876 г. Калофер и неговите жители са заплашени от репресиите на османската власт, която потушава бунтовното движение в съседните райони на Тракия и Северна България⁵³. В градчето

търговци, които работят в Цариград, където Балкапан хан е „току-речи, тяхно свърталище“. Тези, които си седяли в Калофер, се занимавали с гайтанджилък. Вж.: **Блъсков, Ил.** Нашето пътуване през планината. // *Училище*, г. II, 1872, сл. 16, 122–123. По-подробно за стопанското развитие на Калофер през Възраждането вж.: **Начов, Н.** Калофер в миналото, 79–111, 399–414; *Българските градове през Възраждането*, I, 216–219.

⁵¹ **Начов, Н.** Калофер в миналото, 79–111.

⁵² **Мучинов, В.** Урбанизацията в Пловдивския санджак, с. 17.

⁵³ Интересни сведения за тези събития са публикувани през 1876 г. в чешкия вестник „Покрок“, като техен автор е Б. Ираскова-Хитева – чехкиня, живееща по това време в Калофер. Вж.: **Соленкова, Л.** Богдана Ираскова-Хитева, Априлското въстание и чешкия вестник „Покрок“. // *Панагюрски летописи*. Кн. 8. Панагюрище, 2017, 70–89.

търсят спасение част от жителите на разорения от башибозука и черкезите район на Ново село (дн. гр. Априлци), намиращ се на север от билото на Стара планина. Съдбата на потърсилите убежище в Калофер бежанци (предимно жени и деца) обаче е твърде печална, като част от тях са отвлечени и впоследствие убити от башибозука от околните турски села⁵⁴.

Още по-драматична е съдбата на Калофер по време на Освободителната война от 1877–1878 г. Подобно на останалите подбалкански градчета и тук войната довежда до сериозни промени в динамиката на числеността на местните жители. През юли 1877 г. Калофер е изцяло опожарен от турските войски и башибозука⁵⁵, а жителите му са принудени масово да търсят спасение на север от Балкана. Около 500 души старци, болни и деца, които не успяват да избягат, са избити, а много други загиват през следващите месеци от студ, глад и епидемии. Част от забягналите фамилии, особено по-заможните, не се завръщат след края на войната в изпепеленото градче, а се заселват за постоянно в различни градове из България⁵⁶. През 1879 г. в развалините на Калофер в схлупени временни колиби продължават да живеят едва около 300 души, които се опитват да възстановят местното гайтанджийско производство⁵⁷. Въпреки последвалото завръщане на част от предишните обитатели на градчето, то не успява да възстанови предвоенната численост на своето население. Този факт се констатира от преброяването в Източна Румелия от 1884 г., което отчита 3 928 жители в Калофер⁵⁸. По този начин събитията от 1877–1878 г. и тук довеждат до един значителен спад в числеността на

⁵⁴ Трагичната съдба на бежанците от Ново село е описана на страниците на издавания в Цариград гръцки вестник „Анатоликос астир“. Вж.: *Ανατολικός Αστὴρ*, г. XV, бр. 1399, 21 юни 1876. Превод на дописката е публикуван в: **Щерионов, Щ., В. Мучинов**. Гръцкият периодичен печат от XIX век – извор за демографската история на българските земи през Възраждането (на примера на вестник „Анатоликос астир“). София, 2017, 456–457.

⁵⁵ Според данните на Руското гражданско управление, по време на войната е унищожен напълно целият сграден фонд на Калофер. Вж.: **Никитин, С. А.** К вопросу об экономическом облике, с. 12.

⁵⁶ **Иречек, К.** Пътувания по България, 434–435; **Гендов, Д.** Историята на Калофер от 1852 до 1877 г. // *Сборник на „Калоферска дружба“*. Кн. 1. София, 1908, с. 84.

⁵⁷ **Каниц, Ф.** Дунавска България и Балканът, II, с. 148.

⁵⁸ Списък на населените места в Царство България, с. 223.

населението – процес, който се задълбочава от настъпилите стопански и обществено-политически промени⁵⁹.

На юг от Калофер е разположено друго значимо селище от епохата на Българското възраждане – **Аджар** (Хаджар, дн. с. Свежен) – селище, значението на което често е пренебрегвано в българската историография поради факта, че след Освобождението то губи градския си статут и голяма част от своя стопански и демографски потенциал. През Възраждането обаче Аджар е едно от най-значимите български средища в Пловдивска Тракия, център на обширната нахия Караджа даг (Сърнена гора), заемаща североизточните райони на Пловдивската каза, заключени между р. Стряма, р. Марица и билото на Сърнена Средна гора⁶⁰.

Селището е разположено високо в Сърнена Средна гора, като на север неговото обширно землище граничи с това на Калофер⁶¹. Още през XVII–XVIII в. Аджар е известен като селище с високо икономическо и културно развитие, център на Караджадагската нахия⁶².

Аджар се запазва като значително селище и през XIX в., въпреки разграбването му от кърджалиите по време на размириците в края на XVIII и

⁵⁹ За процесите на изселване от Калофер след Освобождението и за причините, които ги пораждат, вж.: **Фетваджиев, М.** Поминъка на градеца Калофер и мнение за подобрието му в бъдеще. Русе, 1902.

⁶⁰ На запад р. Стряма отделя нахия Караджа даг от нахия Коюн тепе, а на изток тя достига чак до околностите на гр. Чирпан. На север билото на Сърнена гора я дели от нахия Гъопса и от Казанлъшката каза. На юг поречието на р. Марица я отделя от друга пловдивска нахия – Конушката. В тези си предели през третата четвърт на XIX в. нахия Караджа даг включва 64 населени места. Вж. по-подробно: Народнонаселението на Пловдивския санджак. Пловдивска епархия. // *Летоструй*, г. II, 1870, с. 75; **Мучинов, В.** Демографско развитие на Пловдивския санджак, 84–93.

⁶¹ **Николов, Хр.** Свежен, 7–15.

⁶² През тези векове селището е едно от малкото книжовни средища в страната. В него се създава и развива известната Аджарска книжовна школа. Вж.: **Николов, Хр.** Свежен, 6–7, 16–20; **Господинов, Д.** Аджар. // *Енциклопедия „Българско възраждане. Литература. Периодичен печат. Литературен живот. Културни средища“*. Т. 1. София, 2014, 14–15 и посочената там литература по въпроса.

началото на XIX в.⁶³ В *Таблица 4* е обобщена информацията за числеността на аджарското население през XIX в.

*Таблица 4**

Обща численост на населението, обитаващо Аджар в периода 1819–1884 г.

година	1819	1851	1856	1858	1872	1884
брой	1 500	3 000	3 000	3 000	3 360	1 246

**Източник: Андреев, И.* (Ив. Богоров). Кратка география, с. 188; *Икономов, Г.* Кратко землеописание, с. 32; *Гранитски, А. П.* Търговско ръководство, с. 497; *Летоструй, г.* IV, 1872, с. 85; Списък на населените места в Царство България, с. 2; *Константин Иконом.* Наръчник за Пловдивската епархия, с. 197.

Анализът на данните показва, че през изследвания период (от началото на XIX в. до навечерието на Освобождението) е характерна една възходяща тенденция в динамиката на числеността на аджарските жители. През този период населението на Аджар се увеличава над два пъти.

Особено силна е тази тенденция през периода от второто десетилетие на XIX в. до средата на века. Тя се стимулира от икономическото издигане на селището и преди всичко от бързото развитие на занаятите. Докато през второто десетилетие на XIX в. по-голямата част от аджарските жители се занимават със скотовъдство (овчарство), а останалите – със земеделие⁶⁴, то към средата на века те се препитават преимуществено със занаяти и най-вече с абаджийство. Именно абаджийството се превръща в основен поминък на аджарци чак до Освобождението⁶⁵. Като втори основен стопански отрасъл на аджарската икономика се оформя розопроизводството⁶⁶. Стопанският подем на

⁶³ **Павловска, Цв.** Възрожденският Сопот, 41–42.

⁶⁴ **Андреев, И.** (Ив. Богоров). Кратка география, с. 188; **Икономов, Г.** Кратко землеописание, с. 32; **Константин Иконом.** Наръчник за Пловдивската епархия, с. 197.

⁶⁵ **Николов, Хр.** Свежен, 26–32.

⁶⁶ Пак там, 38–41.

Аджар през първата половина на XIX в. задържа местното население и привлича жители от околните селища.

През периода от средата на XIX в. до началото на Освободителната война нарастването на населението, обитаващо Аджар, е незначително. Това е обяснимо предвид силната миграция на аджарци към други части на Османската империя и преди всичко към Цариград и Анадола, където те намират добро препитание като абаджии. Тази миграция в началото е временна, но впоследствие доста от аджарските абаджии остават за постоянно в османската столица и други по-големи градове на Империята. Този процес се засилва около средата и третата четвърт на XIX в., когато абаджийството в Аджар като масова професия започва да запада. Това принуждава част от занимаващите се с този занаят да потърсят реализация далеч от своето родно място – както по посока на Цариград и Анадола, така и извън пределите на Османската империя – в Русия, Румъния и др.⁶⁷

За изселванията допринасят и някои други фактори, сред които е ширещото се разбойничество в региона⁶⁸. Въпреки посочената негативна тенденция, чак до навечерието на Освобождението Аджар остава едно от най-значителните селища в Пловдивската каза⁶⁹. Неслучайно през 1871 г. османската власт определя окончателно статута на селището, като го признава за „касаба“ (градец)⁷⁰, център на нахията Караджа даг, включваща по това време 64 населени места⁷¹.

Освободителната война обаче донася пълна катастрофа за Аджар, тъй като през лятото на 1877 г. селището е опожарено и разграбено от турските войски и башибозука. По време на тези кървави събития около 700 аджарци са избити, а много други са принудени да се спасяват на север от Балкана при

⁶⁷ *Македония*, г. V, бр. 44, 2 ноем. 1871; *The Levant Times*. Българско издание на англо-французский вестник Левант Таймс (Източно време), г. VI, бр. 22, 8 юни 1874; **Николов, Хр.** Свежен, 32–38.

⁶⁸ *The Levant Times*. (Източно време), г. VI, бр. 22, 8 юни 1874.

⁶⁹ По брой на училищата и църквите, на учениците, учителите и свещениците, Аджар се нарежда на едно от първите места в Пловдивската каза към 1872 г., непосредствено след селища като Копривщица, Карлово, Калофер и Сопот. Вж.: *Летоструй*, г. IV, 1872, с. 85.

⁷⁰ *Македония*, г. V, бр. 44, 2 ноем. 1871.

⁷¹ Народонаселението на Пловдивския санджак. Пловдивска епархия. // *Летоструй*, г. II, 1870, с. 75.

руските войски; една част от тях остават в района на Габрово, а други стигат чак до Свищов. През зимата опожареното селище е доразграбено от жителите на близките турски села Саръ демирджии (дн. Златосел), Кочмаларе (дн. Отец Паисиево), Кирекчии (Кирикчии, дн. Отец Кирилово), Салалии (дн. Борец) и др.⁷²

В резултат на тези събития Аджар е напълно разорено: остават неопожарени едва около стотина къщи, които обаче също са напълно разграбени. Във всяка от тях се подслоняват по няколко фамилии след завръщането си в края на войната. Мнозина от завърналите се обаче напускат завинаги родното си селище и се настаняват в изоставените къщи на избягалите турци от съседните села Саръ демирджии и Окчилар (дн. с. Александрово, Казанлъшко). Други аджарци се насочват към по-големите градове⁷³. Преброяването в Източна Румелия от 1884 г. регистрира едва 1 246 жители в Аджар⁷⁴ – по-малко отколкото в началото на XIX в. Селището дори губи градския си статут в следосвобожденска България. Така Аджар, за разлика от други сериозно пострадали по време на войната селища, никога не се възстановява от катастрофата от 1877 г. и в пределите на свободна България остава едно малко и откъснато от основните пътни и стопански артерии планинско село.

Изложената в настоящата статия информация позволява да се открият няколко основни насоки в демографското развитие на Карлово, Сопот, Калофер и Аджар през Възраждането. През периода от началото на XIX в. до към средата на 50-те години на века се наблюдава една ясно изразена възходяща тенденция в динамиката на числеността на населението на разглежданите селища, благодарение на която броят на техните жители се увеличава два пъти. За осъществяването на тази възходяща тенденция най-силно въздействие оказват факторите от икономическо естество, тъй като значителното развитие на занаятите и търговията в подбалканските и средногорските градчета не само създава поминък за местното население, но и съдейства за притока към тях на

⁷² **Николов, Хр.** Свежен, 118–130.

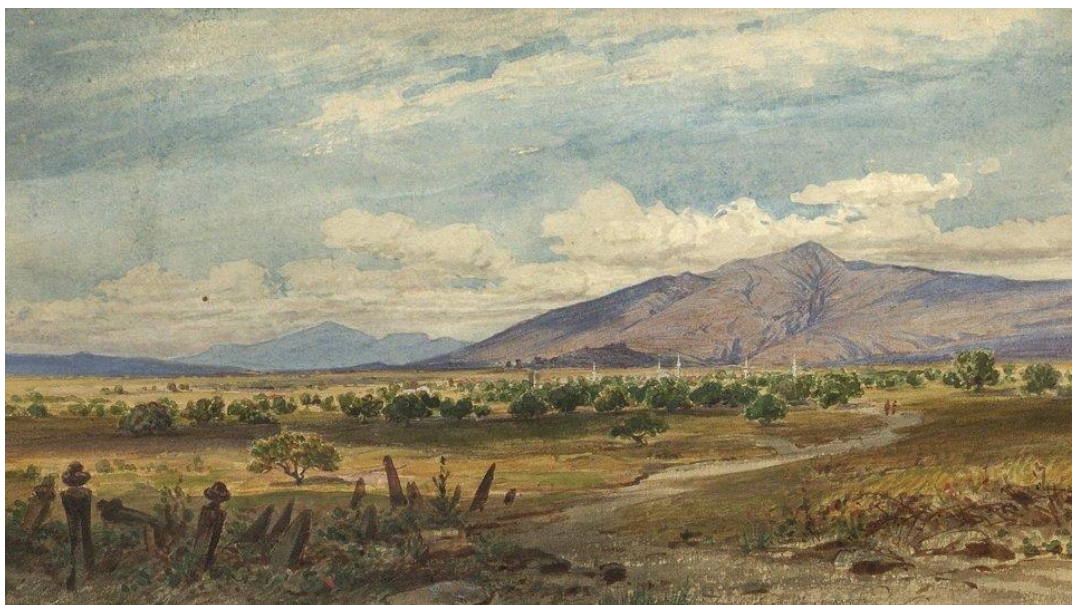
⁷³ Пак там, 130–135.

⁷⁴ Списък на населените места в Царство България, с. 2.

жители от селата в региона и от други краища на Османската империя. Променената икономическа обстановка след Кримската война обаче не само задържа процеса на нарастване на числеността на местното население през третата четвърт на XIX в., но е и предпоставка за настъпилия след Освобождението упадък в развитието на разглежданите подбалкански и средногорски селища – процес, за активизирането на който значителна роля изиграват и драматичните събития в Стремската котловина и Средногорието по време на Освободителната война от 1877–1878 г.



Карта 1. Пловдивска каза със съставните ѝ нахии през XIX в.



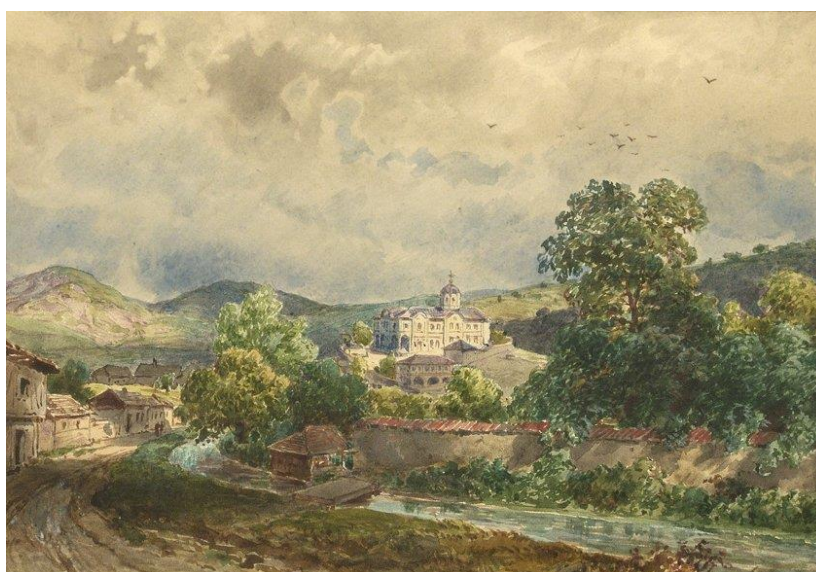
Ил. 1: Град Карлово и околностите – акварел от Феликс Каниц (Научен архив на БАН).



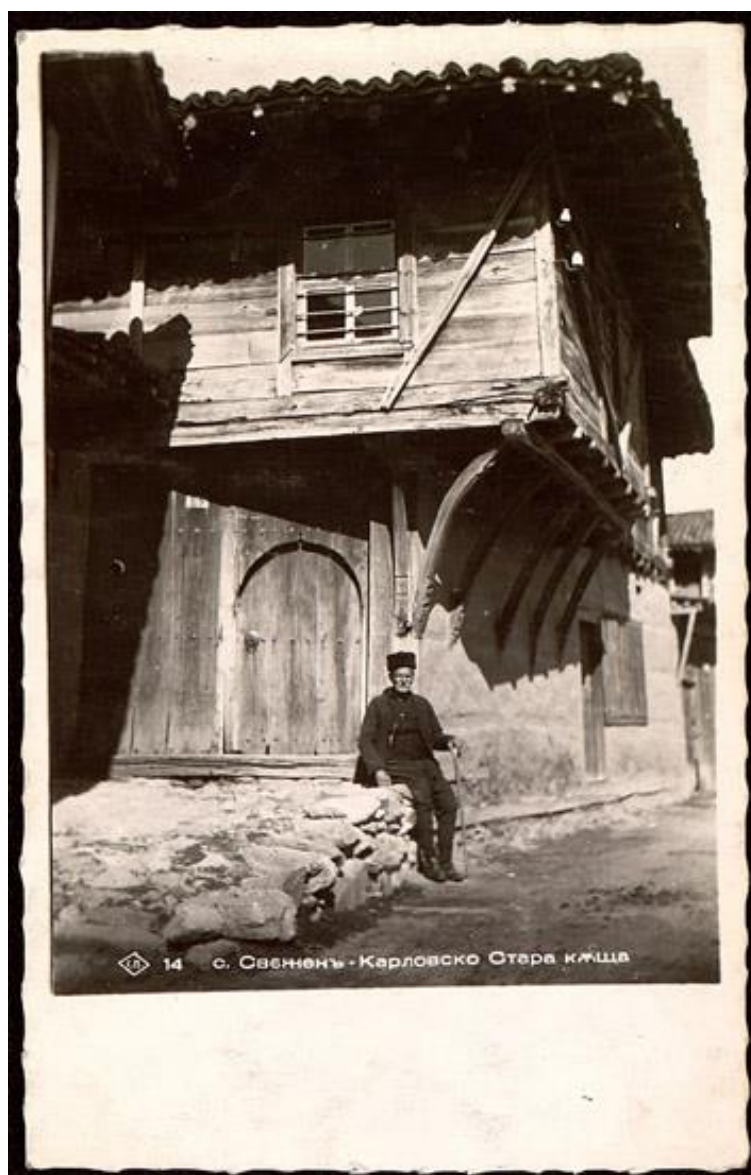
Ил. 2: Град Карлово – чаршията.



Ил. 3: Изглед от Сопот (НБКМ–БИА)



Ил. 4: Женски манастир при Калофер – акварел от Феликс Каниц (Научен архив на БАН).



Ил. 5: Къща в Аджар (Свежен) (НБКМ–БИА)

**DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF KARLOVO, SOPOT, KALOFER AND
ADZHAR DURING THE BULGARIAN REVIVAL
(Abstract)**

Ventsislav Muchinov

The article reviews the demographic development of four important urban centers during the Bulgarian National Revival – Karlovo, Sopot, Kalofer and Adzhar (today village of Svezhen). The main factors for the upward trend in the population dynamics of these settlements in the period from the beginning of the 19th century to the mid-1850s, are analyzed. The consequences of the changes in the economic situation in the third quarter of the 19th century, as well as and the dramatic events in the region during the Russo-Turkish War of 1877-1878 for the development of these cities, are established in the article.